

SCHOLARS IMPACT

International Multidisciplinary Multilingual Journal of Contemporary Research

AN INTERNATIONALLY INDEXED, PEER REVIEWED, QUARTERLY, PRINT & ONLINE JOURNAL

SPECIAL ISSUE

ON

MAHATMA GANDHI IN THE CHANGING TIMES

(BOOK 3)

Editor-in - Chief
Dr. M. Raghiv Deshmukh

Issue Editors
Dr. Vishala Sharma
Dr. Datta Ermule
Dr. Nandkumar Kumbharikar

Managing Editor
Dr. M. Aaqib Deshmukh

Published By:
DESHMUKH PUBLICATIONS, PVT. LTD.
"Soyba Villa" Beside "Deshmukh Hospital" Millat Colony, At Khamgaon Dist. Buldana
(Maharashtra) India -444303 Cell No- +91-9422926544
Email:- scholarsimpact@yahoo.com, Web: www.scholarsimpact.com
Printed at Snehal Printers and Book Binders, Parbhani -431401 Mob. +91 8329000732 chcskaiyan@gmail.com

27. महात्मा गांधी और गिरमिटिया श्रमिकों के मानवाधिकारों का संघर्ष	डॉ. मुन्नालाल गुप्ता	66
28. गाँधीजी के गांधीवाद तत्वगत तथा सैद्धांतिक विवेचन	डॉ. ओमप्रकाश वन्सीलाल झंवर	69
29. महात्मा गांधी यांची सामाजिक विचारसरणी	डॉ. मनोहर सिरसाट	71
30. महात्मा गांधी आणि सक्षम ग्रामीण भारत : एक अवलोकन	डॉ. मर्छांद्र कडुवा सवई	73
31. महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार : एक अवलोकन	साळवे एस.आर.	75
32. महात्मा गांधीजींचे मानवी आरोग्य विषयक विचार : एक अभ्यास	डॉ. भोसले विठ्ठल रामकिशन	77
33. गांधीजींच्या नजरेतील ग्रामीण भारत	डॉ. दिगंबर भ. रोडे	79
34. महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार : एक अभ्यास	डॉ. बी.ए. साबळे	81
35. भारतीय चित्रपटातील महात्मा गांधी	संतोष बाबुराव गालफाडे	83
36. महात्मा गांधीजींचे “एकादशी व्रत” – वर्तमान काळाच्या संदर्भात	संध्या वि. शहापुरे	86
37. गांधीजींची ग्रामविकास संकल्पना व सद्यस्थिती	अंकुश सुर्यवंशी	89
38. महात्मा गांधी यांच्या चिंतनातील स्त्री स्वातंत्र्य	डॉ. राखी सिद्राम सलगर	92
39. महात्मा गांधींचे राष्ट्रनिर्मितीतील योगदान : एक अभ्यास	सोनवणे जी.एन.	94
40. म. गांधीजींच्या पत्रकारितेची ध्येये आणि उद्दिष्ट्ये	डॉ. रामानंद बापुराव व्यवहारे	96
41. महात्मा गांधीनी दर्शविलेली ग्रामीण विकासाची दिशा - एक अभ्यास	ज्ञानेश्वर बळीरामजी मस्के	99
42. महात्मा गांधीजींचा ग्रामीण विकास विषयक दृष्टीकोन	प्रा.डॉ.जे.बी.कांगणे	101
43. महात्मा गांधीजींची सामाजिक विचारसरणी आणि सामाजिक विकास ..	शशीकांत दत्तोपंत परळकर	104
44. म.गांधी प्रणित ग्रामीण विकास विषयक उपाययोजनांचा अभ्यास	डॉ.अशोक लक्ष्मणराव गोरे	106
45. महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार आणि सद्यःस्थितीतील भारतीय अर्थव्यवस्था	प्रा.डॉ.ज्ञानेश्वर जिगे	109
46. म.गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आणि सद्यस्थिती ...	डॉ.चंद्रशेखर काशीनाथ तळेकर	112
47. आदर्श ग्रामीण समाज निर्मितीच्या दृष्टीने गांधी विचारांचे महत्त्व ...	प्रा.डॉ.पांडुरंग रणमाळ	114
48. महात्मा गांधी : एक विचारवेध	डॉ. आशालता आसुटकर	116
49. महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास : एक विवेचन	डॉ. पी.एल.कराड	119
50. महात्मा गांधींचे ग्रामीण विकासातील योगदान : एक अभ्यास	डॉ. नंदकुमार ना. कुंभारीकर	121
51. महात्मा गांधींचे शिक्षणविषयक विचार	डॉ. शैलजा भारतराव बरुरे	123

महात्मा गांधी यांची सामाजिक विचारसरणी

डॉ. मनोहर सिरसाट

मराठी विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक,
बलमीन महाविद्यालय, बीड.

प्रस्तावना :- महात्मा गांधीची सामाजिक विचारसरणी ही दोन मुख्य खांबावर आधारलेली दिसून येते. ते आधार म्हणजे धार्मिक व नैतिक आधार होत. महात्मा गांधी यांनी असा कौणताही वाद निर्माण केलेला नसला तरी त्यांच्या एकंदर विचारसरणीचा पाया नैतिक व धार्मिक आहे. हे मान्य करावे लागेल. महात्मा गांधी यांच्या सामाजिक विचारसरणीवर जैन, बौद्ध धर्म तसेच भगवतगीता यांचा प्रभाव दिसून येतो. महात्मा गांधी यांच्या मनावर बालक्यापासूनच धार्मिक संस्कार खोलवर रुजलेले होते. मानवी जीवनातील सर्व कृतींना ईश्वरांचे अधिष्ठान असले पाहिजे असा गांधींचा आग्रह होता. महात्मा गांधी यांच्या विचारसरणीचा मुख्य गाणा समाजाचे कल्याण हा आहे. समाजकारणावरच राजकारण आधारलेले असते असे त्यांचे मत होते. भारतीय समाज खुपच मागासलेला आहे असे त्यांचे मत होते. देशाचे स्वातंत्र्य हा विषय निश्चितच महत्वाचा आहे. पण याच बरोबर त्यांना सामाजिक मुळी हा देखील तितकाच महत्वाचा विषय आहे असे ते मानित आणि ते असा प्रश्न विचारित की, समाज जर खरोखरच बदलला नाही तर प्राप्त झालेले स्वराज्य आपणास टिकवून ठेवता येईल काय ? म्हणून स्वातंत्र्याला अर्थपूर्ण बनवायचे असेल तर राजकीय स्वातंत्र्या बरोबरच सामाजिक स्वातंत्र्य आणि मुळी यांचाही प्रामुख्याने विचार द्यायला पाहिजे. भारतीय समाजाचे आजार हे खुप जुने व कधीही न संपणारे आहेत म्हणून त्या विरोधात चिकाटीने झुंज देणे गरजेचे आहे. त्यासाठी सर्वांगीण पध्दतीने सामाजिक क्रांतीचे प्रयत्न झाले पाहिजेत या दृष्टीकोनातून महात्मा गांधी यांनी आपले विचार व्यक्त केले आहेत.

मद्यपानास विरोध :- महात्मा गांधी हे दारुबंदीचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. मद्यपानामुळे समाजाचे संपूर्ण अधरूपतन होते असे त्यांचे मत होते. ते असे म्हणतात की, मद्यप्राशन करणारा मनुष्य हा नैतिकदृष्ट्या खालावलेला असतो. त्यांच्या मते एखाद्या अड्डल बदमाशात आणि त्यांच्यात कौणताही प्रकारचा फरक नसतो. गुहेगार हा इतरांच्या मालमतेकर दरोडा घालतो तर मद्यपी हा स्वतःच्या कुटुंबावर व आयुष्यावर दरोडा घालून एक भयंकर गुहेगार बनतो. मद्यपानाने मनुष्य नैतिकदृष्ट्या दुबळा बनतो. त्याला नीति, अनिती, शुभ-अशुभ यांतील फरक समजत नसतो. याचे कारण त्याची विवेकशक्तीच नष्ट झालेली असते. म्हणून मद्यपानापासून समाजाला वाचवायचे

असेल तर मद्यपान करणारे आणि मद्य निर्मिती करणारे यावर बंधने टाकली पाहिजेत. एक आदर्श समाज निर्माण करायचा असेल तर या दुष्परिणामातून समाजाला वाचविले पाहिजे.

अस्पृश्यते संबंधी विचार :- महात्मा गांधी यांच्या कार्यक्रमात अस्पृश्यता निवारणालाही महत्वाचे स्थान होते. अस्पृश्यता हा हिंदू धर्मावरचा कलंक आणि मानवते विरुद्ध गंभीर अपराध तर आहेच पण राष्ट्रप्रेमाला आड येणारा तो फार मोठा सामाजिक अडथळा आहे अशी गांधींची मुनिक्ता होती. जातीयवस्था कित्तीही वाईट असली तरी भारतीय समाज जीवनाचा ती एक अविनाश्य भाग बनली आहे. ही दूर्देवी वस्तुस्थिती महात्मा गांधींनी ओळखली होती. जातीयवस्थेमुळे भारतीय समाजाचे नुकसान झाले आणि समाज मोठ्या प्रमाणात विवटीत झाला. या जातीयवस्थेने समाजाच्या सर्वच क्षेत्रात गंभीर स्वरूपाचे प्रश्न निर्माण केले आणि जातीयवस्थेला हिंदू धर्माने आधार दिल्यामुळे तर प्रश्न अधिकच बिकट बनले होते. महात्मा गांधी यांना वर्गव्यवस्था मान्य होतीमग जाती व्यवस्थेला त्यांनी तीव्र विरोध केला होता.

जातीयवस्थेने समाजात विषमतेची उत्तरंड निर्माण केली. या जातीयवस्थेमध्ये श्रेष्ठ जाती, कनिष्ठ जातीचे शोषण करू लागल्या. वामुळे समाजाची प्रगतीच खुंटली आहे. जो व्यवस्था इश्वराला मान्य नाही ती आपण चालू ठेवणे हे पूर्णतरु अनैतिक आहे.

अस्पृश्यता ही मानवता विरोधी रुढी तर आहेच पण त्याचबरोबर ती एक क्रूर अशी सामाजिक पध्दत आहे. म्हणून गांधीजी म्हणतात की, जो सार्वजनिक ठिकाणे आहेत, उदा रू हॉटेले, देवळे, तलाव, विहीरी ही सर्व ठिकाणे अस्पृश्यांकरिता खुली केली पाहिजेत व त्याचबरोबर आंतरजातीय विवाह घडवून आणून त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण करावा. म्हणूनच गांधीजी म्हणतात की, अस्पृश्यता निर्मुलन ही आजची ताकदीची गरज आहे. गांधीजी असे म्हणतात की सर्व लेकरे ईश्वरांची आहेत म्हणून गांधीजी त्यांना हरिजन असे संबोधले व त्यांच्यात नवा आत्मविश्वास निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.

हिंदू-मुस्लिम ऐक्य :- बळकट राष्ट्रबांधणीच्या दृष्टीने या देशातील हिंदू-मुस्लीम देशबांधवांनी विश्वासपूर्वक

परस्परांच्या अधिक जवळ येण्याची निकड गांधीना जाणवली होती. त्या दोघांनीही आपआपल्या धर्माचे सार समजावून घेऊन आचरणात आणले तर त्यांच्यात भांडणाचे कारण उरणार नाही. कारण त्यांच्या धर्माच्या शिकवणुकीत अंतरविरोध असा नाहीच. हिंदू-मुस्लीम संबंध सुधारण्यात हिंदूची जबाबदारी मोठी आहे. अशी गांधीजी भुमिका होती. द्विराष्ट्र सिध्दांत चुक आहे हे हिंदूनी आपल्या वर्तनातून सिध्द करावे असे आवाहन त्यांनी केले आहे. सर्व धर्माची मूलतत्वे सारखीच असून सर्वांनी अहिंसेचा पुरस्कार केला आहे.

महात्मा गांधी यांनी हिंदू राष्ट्राची कल्पना कधीच मान्य केली नाही. किंवा जिनांनी मांडलेला द्विराष्ट्रवादही त्यांना मान्य नव्हता. गांधीजी म्हणतात की, हिंदू आणि मुस्लिम हे एकाच राष्ट्रांचे प्रमुख घटक आहेत. म्हणून गांधी म्हणत होते की, हिंदू काय किंवा मुस्लिम काय सर्वच त्या परमात्म्याची अपत्ये असल्यामुळे एकमेकांत भेद करणे चुकीचे आहे. असे म्हणत होते. म्हणून सर्व हिंदू व मुस्लीम हे समान आहेत. त्यासाठी भारतात राहणाऱ्या प्रत्येक धर्मियाने सर्वधर्मसमभाव बाळगला पाहिजे असे ते म्हणत धर्माने समाजात एकीची भावना निर्माण केली तर टिकाऊ स्वरूपाचा समाज अस्तित्वात येवू शकेल.

या संदर्भात गांधीजींनी सामाजिक ऐक्याचा पुरस्कार करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शिक्षणाचे तत्वज्ञान :- महात्मा गांधी यांनी भारतीयांसाठी कोणती शिक्षण पध्दती उपकारक ठरू शकेल, यासंबंधी सखोल चिंतन केले होते. भारतीयांनी केवळ पुस्तकी ज्ञानावर भर न देता व्यावाहारिकदृष्ट्या उपयुक्त शिक्षण घेणे गरजेचे आहे. असे म्हणत शिक्षणातून चारित्र्य संवर्धन व व्यक्तिमत्व विकास झाला पाहिजे. शिक्षणाचे ध्येय असे असावे की, त्याने व्यक्तीच्या मनात राष्ट्रवादाची भावना जागी करावी. शिक्षण हे मातृभाषेतूनच दिले जावे, असा त्यांचा आग्रह होता. इंग्रजी भाषेवर स्वतः गांधीजींचे प्रभुत्व होते पण मातृभाषा हीच शिक्षणाचे माध्यम असावे असा विचार त्यांनी मांडला. गांधीजी म्हणत की, व्यक्तीच्या मनामध्ये श्रमाची आवड निर्माण व्हावी अशा प्रकारचे शिक्षण दिले जावे. अभ्यासक्रमात शारिरीक श्रमाची

तरतूद असावी. शिक्षणाने तरुणांना स्वयंपूर्ण आणि स्वावलंबी बनविले पाहिजे. असे त्यांचे मत होते. शिक्षणात निती आणि श्रम यांचाही समावेश असावा, कारण धर्माच्या प्रभावातून मनुष्य समाजाचा विचार करतो व नितीमूळ माणसाचा संकुचित स्वार्थ संपतो असे गांधीजींना वाटत होते.

गाईचे संरक्षण :- हिंदू धर्माने गायीला अत्यंत पूजनीय असा प्राणी मानला आहे. गांधीजी स्वतः धार्मिक वृत्तीचे असल्यामुळे त्यांनी गोरक्षणाला महत्त्वाचे स्थान दिले आहे गाय हे हिंदू धर्माचे अराध्य दैवत आहे. त्यांचे संरक्षण करणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे असे गांधीजी म्हणतात गोवंशासंबंधीचे त्यांचे हे विचार मुसलमान समाजाला मान्य होणे शक्य नव्हते. म्हणून त्यांनी मुस्लिम समाजाला असे आवाहन केले की, मुसलमान समाजाने गोहत्या टाळावी.

सारांश :- आधुनिक भारताच्या इतिहासात महात्मा गांधी यांच्या सामाजिक विचारसरणीला एक वेगळेच महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्यांनी जीवनाच्या सुसंगत अशा तत्वज्ञानाची उभारणी केली. वौक्तिक सदाचरणाला त्यांनी राजकीय व सामाजिक पातळीवर भव्य परिणाम प्राप्त करून दिले व अन्यायाचा, जुलमांचा निर्भयपणे सामन करण्याचे त्यांनी भारतीयांना शिकविले व व्यक्तीची प्रतिष्ठ उंचावली ही त्यांची अजोड कामगिरी होय. राजकीय व सामाजिक क्षेत्रातील एक क्रियाशील साधक असे त्यांचे वर्णन राघवन अय्यर यांनी करतात. तर नॅस असे म्हणतात की, पददलित, आगतिक, असहाय्य व नगण्य अशा माणसांना स्वसामर्थ्याचा व स्वप्रतिष्ठेचा प्रयत्न गांधीजींनी आणून दिला. म्हणून गांधीजींचे विचार जगाला तारक ठरू शकतील. यात शंका नाही.

संदर्भ :

- 1) भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचार - डॉ.भास्कर लक्ष्मण भोळे.
- 2) भारतीय राजकीय विचारवंत - कृ.दी.बोराळकर
- 3) राजकीय विचार प्रणाली - प्रा.संतोष पाटील
- 4) माझे सत्याचे प्रयोग - महात्मा गांधी.